

ЦРКВА У КОЊУХУ

Светозар Радојчић

Село Коњух лежи 20 км. источно од Куманова на Кривој Реци. Између села и обале Криве Реке пружа се терен Големо Градиште са стрмим врхом, који нема одређено име. Големо Градиште цело је покривено остацима неког великог насеља. Рушевине зграда, фрагменти архитектонског украса, одломци натписа, остаци керамике и стакла, све то лежи на површини земље, на простору који захвата три до четири квадратна километра (сл. 1). По натписима, који су делимично публиковани, види се да је ово место било насељено од III века н. е. до краја XIV века.

Од остатака највише пада у очи зид на левој обали Криве Реке. Он је на једном месту очуван у дужини од преко 30 м, висок је сада нешто преко 2 м, а лежи директно на стени која је правилно засечена тако да између зида и оштре ивице обале остаје пролаз широк око 1,50 м.

На врху Градишта у стрме стене вулканског порекла уклесане су мале испоснице правилних облика (сл. 2). Оне су међусобно повезане стрмим стазама и степеницама усеченим у стену (сл. 3). Све имају сличне димензије и исти унутрашњи распоред (сл. 4). Правоугаони простор оријентисан је у правцу исток-запад. Врата су на истоку, мали прозор на југу. Под прозором је камени кревет, висок око 0,70 м, дуг 1,95 м, широк 0,95 м. Уз зидове је усечено седиште; на источној страни, поред врата, стоји мала ниша, вероватно место за молитву где су ређане иконе. Изнад улаза у испоснице и на равним окомитим стенама уклесане су плитке нише у којима су биле фреске. На подножју брда са испосницама, са западне стране распознају се остаци старог друма. На обали Криве Реке виде се рушевине старог моста, а у самом речном кориту распознају се темељи стубова (сл. 5). Мост је толико срушен да се више не могу утврдити ни приближне његове димензије.

На месту званом Селиште, где се налази садашње гробље села Коњуха, стоји полусрушена црквица Св. Арханђела (сл. 6). Саграђена је од материјала прикупљеног са рушевина. На јужном зиду узидан је фрагменат једног латинског натписа (0,40×0,20)¹⁾;

¹⁾ Споменик С. А. Н., ХCVIII, 1941-48, бр. 211.

У олтарској апсиди, на северном делу, узидан је један фрагмент архитектонске декорације из VI в. У дозиданој припрати налазио се велики надгробни камен некога дворанина Воихне, публикован у Записима и натписима под бројем 4913²⁾. По фресци Арханђела у линети изнад врата види се да је црква била посвећена њему, а не св. Николи, како је забележио Хаџи-Васиљевић³⁾. Црква је широка 4,30 м, дуга 6,70 м. Апсида је споља тространа и ниска према висини брода. На северној страни црква има три плитке нише. По димензијама и рашчлањености северне фасаде ова црквица потсећа на Св. Николу Арбанашког у Охриду (сл. 7). У унутрашњости су фреске сасвим пропале; остао је делимично оштећен, стари патос и две усправне плоче од старе олтарске преграде. По локалној традицији ову је цркву зидао „Стојан војвода“. У оближњем селу Шопско Рударе, у старој цркви Св. Николе, постоји на дверима иконостаса ктиторски натпис из 1581 г. у коме се спомиње неки Стојан или Стојко⁴⁾. Тај Стојан из краја XVI в. можда је оправљао цркву Св. Арханђела, но он је није подигао; већ је натпис у дозиданој припрати, пронађен *in situ*, из XIV в., према томе је и црква подигнута најкасније у XIV веку.

Од осталих већих објеката који неоткопани само делимично стрше изнад земље најважнија је велика базилика. Њене контуре се доста јасно назире; по гомилама изломљеног материјала у олтарском делу види се да је унутрашња архитектонска декорација била од белог мрамора.

Ово неиспитано и богато налазиште има једну откопану веома занимљиву цркву коју су открили сељаци на начин који се одавна практикује у овим крајевима. Један старац из села Шопско Рударе стално је сељанима доказивао да му се у сну јавља да је на градишту црква Св. Јована „Отсеченог“. 1919 г. он је прикупио неке старије жене из Коњуха и суседног манастира Бељаковца и заиста откопао цркву знатних димензија⁵⁾. Коњушка

²⁾ Камен је сада у Куршумли-хану — у другом дворишту.

³⁾ Хаџи-Васиљевић, Остаци старих српских цркава у кумановској Кривој Реци, Годишњица XIV, 1894, 351-359. Црква је још 1893 била покривена и у њој се налазила бакрорезна икона св. Симеона и св. Саве издана трошком Хидандараца 1817; бакрорез је израдио Андреј Павлов „Черноморец“ из руског скита Св. Илије.

⁴⁾ Натпис гласи: † По

ѣи раб

ѣго стої

ѣи ѡца ѣго

и мати ѣго

кладѣ въ лѣ

ѣѣ пѣ ѣ м

мана

⁵⁾ На сличан начин започето је откопавање ранохришћанске базилике у Суводолу, cf. Fr. Mesesnel, Die Ausgrabung einer altchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolj, Actes du IV congr. intern. des études byzantines, Sofia, 1936, 184. Забране о истраживању црквишта налазе се код нас у Синтагмату Матије

црква остала је у науци незапажена пуних 18 година, до 1937. Тада је професор Вулић, трагајући за натписима, доспео у Рударе и Коњух и он ме је упозорио на овај драгоцени споменик старије балканске архитектуре. Јула 1938 ја сам у два маха обилазио Коњух. На терену нисам вршио никаква ископавања, само сам снимио и премерио оно што је откривено и покупио фрагменте декоративне пластике који су лежали на хрпама рушевина; тај материјал налази се сада у скопском музеју, у Куршумлихану.

Поставља се питање може ли се Коњух идентификовати са којим од античких, византиских или наших средњовековних градова који се спомињу у изворима? Античка топографија овога дела Балканског Полуострва сасвим је слабо проучена. По самом географском положају локалитета види се да Коњух лежи на античком путу који је водио из Куманова за Софију. Коњуху најближи, тачно идентификовани, антички град, на тој линији, била је *Pautilia*, средњовековни Велбужд, данашњи Ђустендил⁶). Од неидентификованих античких трачких насеља у околини Коњуха, Криве Паланке и Кратова долази у обзир Транупара, са *Tabula Peutingeriana*, која је у новој *Pauly-Wissowa* (s.v. *Tranupara*) неодређено локализована „etwa beim heutigen Kratowo“. Антички натписи из Коњуха које је публикувао професор Вулић не пружају неке нарочите податке. За оближње Куманово утврђено је да је у њему постојала римска *statio* „ad Aquas“. Најстарији натписи ужег кумановског подручја потичу из почетка III века⁷). Из њих се види да је Коњух у III веку био веће античко насеље са становништвом које се служило латинским језиком, но у непосредној близини, на југу, појављује се епиграфски материјал на грчком језику⁸).

Ни по изворима ни по досада познатим натписима не може се ништа одређено рећи о почецима хришћанства у овој ужој области. Судећи по димензијама рушевина старохришћанске базилике смело би се закључити да је Коњух био седиште епископа, или суфрагана; административно је свакако потпадао под Скопље — *Scupi*. Зна се да је последњих година V века скопски митрополит Јован (око 490 до 495) имао пет суфрагана (*Bonosus*, *Samuel*, *Verianus*, *Faustinus* и *Ursinus*), но где су им била седишта засада се не може утврдити. У V веку спомињу се у овим крајевима три епископска седишта: *Mariana*, *Neutina*, и *Diocletiana*, и за њих се не зна где су лежала⁹). За наше касније излагање

Властара. По тексту се види да је црква у XIV веку сузбијала сујевернице у вези с проналажењем цркава, cf. Матије Властара Синтагмат, ed. Стојан Новаковић, Београд, 1907, 276.

⁶) Jireček, K., *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, *Sitzungsberichte der K. Akad. d. Wiss. in Wien*, Bd. CXXXVI, 1897, 62-65.

⁷) CIL, III, 8243, iz god. 216.

⁸) Споменик С. А. Н., LXXV, 1933, бр. 153 и бр. 154-157; Споменик LXXVII, 28-32.

⁹) Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1917, 27, 160-163.

веома су важне ове чињенице које се могу утврдити сигурним изворима. У непосредној близини Коњуха текла је језичка граница између грчке и римске половине царства, али је Коњух припадао латинској сфери. Осим тога и политички, од Константина до Теодосија, дијецеза Дакија заједно с Македонијом припада западном царству. Јустинијански Коњух спадао је у дијецезу Илирика, у провинцију Дарданију. Касније по црквеној администрацији ови крајеви потпадају под римски патријархат до VIII и IX века¹⁰).

Испоснице уклесане у највише стене коњушког градишта не могу се тачно датирати. Натписа у њима нема, а тек би се после откопавања старог насеља испод њих могао да утврди хронолошки однос доњих грађевина према насеобини испосника. Засада је највероватнија претпоставка да су испоснице из XI века, из времена када је у овим крајевима цветао монашки живот, који је добро познат из житија Гаврила Лесновског, Прохора Пчињског и Јоакима Осоговског¹¹).

Откопавања ће можда показати колико је старо становништво одолевало словенским нападима и кад је градски живот на овој важној саобраћајној линији замро. Географски називи у околини Коњуха веома су занимљиви. Само на једној секцији специјалне карте војногеографског института, размере 1:50.000 из 1938 г. Кратово/3, има забележених пет локалитета са називом Градиште иако коњушко Големо Градиште уопште није унесено. Даље, један локалитет Гробиште, један локалитет Калиште и један са карактеристичним називом Ратунда.

У XI веку Византија је у напорима да обнови и учврсти власт у унутрашњости Балкана покушала да оживи старе градске центре и у овом делу своје империје, највише преко црквене организације. Територија старог Коњуха потпадала је 1019 г. под епископа мородвишког, који је био потчињен охридском архиепископу. Називи места у повељама Василија II (1019, 1020 маја и 1020—1025) већ су словенски. У то доба Коњух је сигурно већ имао своје данашње име. Сам назив места допушта нам да појаву словенског имена Коњуха још ближе хронолошки одредимо. Коњух као назив места доста је чест. Познат је град Коњух, у који су насилно пресељени скопски грађани 1467 г.¹²); село Коњух код Липљања спомиње се крајем XIV века у једној повељи кнегиње Милице¹³). Веома занимљиву грађу о географским називима: Коњух, Коњиц, Коњице, Контоп итд. изнео је Јан Пајскер, познати истраживач најстарије словенске културе и религије¹⁴). Он

¹⁰) H. P. Marrou, *Les provinces latines de Byzance...*, Sixième congr. intern. d'études byzantines, Résumés, Paris, 1940, 145.

¹¹) Йордан Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1931, 394-418. П. Сланкамеџац, *Легенде о јужнословенским анахоретама*, Гласник Скопског научног друштва I, 1925, 215-32.

¹²) Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, 6164-6165.

¹³) Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 490.

¹⁴) Jan Peisker, *Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?* *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. II, 1-2, 1928, 65 sqq.

је у једној својој расправи о вери старих Словена доказао да је назив Коњух узет из словенске митологије. Тако су се звале стаје боговима посвећених коња. У Чешкој постоји потпуна паралела са нашим Градиштем и Коњухом; брдо Hradisko и под њим Kopica (округ Vysoké Mýto). Из свега се може закључити да су се Словени пре крштења населили око остатака града који су вероватно они сами разорили. Запуштене рушевине потстакле су машту примитивних дошљака да поверују да срушене зграде служе као станови светих коња¹⁵). Но случај са Коњухом не би се смео генерализовати. Баш у овој области, која је у касној антици имала развијен градски живот, појављују се доста рано градови са словенским именима. Негде у близини Коњуха морао се налазити град Житомирск; Ст. Новаковић га тражи „око Егри-Паланке, на путу Куманово-Ђустендил“¹⁶).

У српским средњовековним изворима околина Коњуха не описује се у Дечанској хрисовуљи, као што се раније тврдило. Нешто касније, у једном дубровачком писму, Коњух се изричито спомиње 1373 г.¹⁷). То је засада први и једини сигурни спомен Коњуха у средњовековном извору. У њему се новобрдски Дубровчани туже да је Јунијо Соркочевић отео робу Јунија Бунића „in lo teren del despota Dragas in un logo che a nome lo chastello Chonuche“.

Кастел је био на стрмини изнад испосница. Трагови темеља једва се распознају, но старији сељаци сећају се да је у њиховој младости било на врху више зидова. У овом граду Дејановића био је кастелан неки Радован; он се спомиње у наведеном натпису из Стојановићевих Записа и натписа.

Од свих рушевина на коњушком Градишту највише се истиче откопана црква. Она је на равном терену који је јаче улегнут на тридесетак метара јужно од апсидалног простора. На том месту избија извор минералне воде, за коју сељаци веле да је „од сва што лековита.“

Ископавање 1919 вршено је на најједноставнији начин. Из цркве су извађене рушевине које су пале у њу, но сав материјал набацан је око ње, тако да је она сада опасана насипом малтера, цигле и камења; срећом и спољашне ивице зидова ослобођене су од рушевина (сл. 10).

Црква је грађена каменом и опеком. Зидови, стубови и ступци израђени су од камена. Опеком су били зидани лукови, сводови и купола. Платос је у олтарском делу од камених четвртастих плоча, а у цркви и припрати од малих шестоугаоних опека. Црква је била покривена крупном ћерамидом.

¹⁵) Да су рушевине античких градова сматране као места којих се треба клонити показују и други називи напр. Злокућане код Скопља на територији античког Scupi и Злокућане код Куманова, cf. Законски споменици, 447, I.

¹⁶) Стојан Новаковић, Земљиште радње Немањине, Годишњица I, 1877, 214 sqq. Житомирск спомиње се у несигурној повељи Дечанског Св. Николи Мрачком (Споменик III, 124) cf. Йорд. Иванов, Български старини, Софија 1931, 617.

¹⁷) J. Tadić, Litterae et commissiones Ragusinae, I, C. A. H., 1935, 462-63, бр. 400.

Основа цркве у Коњуху има споља облик неправилног правоугаоника који скоро прелази у трапез. Највећа дужина основе, од прага западног портала до завршетка апсиде, износи: 23,00 м. Ширина, западна, фасада дуга је: 17,50 м; на источној страни зграда је широка око 14,00 м. У тај праволиниски спољашни оквир уписана је кружна основа централног простора, опасаног ходником потковичастог облика. Источни део рашчлањен је на три просторије: централни олтарски део (бему) и пастофорије. И западни део подељен је на три компартимента: малу припрату и две бочне капеле (сл. 16). Главни портал био је на западној фасади; мања врата била су на источном делу северног и јужног зида, северна су касније зазидана, на јужним вратима очувао се стари праг са усеченим каналима за углављивање стожера (сл. 11).

Рушевине источног дела цркве имају зидове високе око 1,50 м. Апсида је споља правоугаоног облика (2×5 , 50×2 м); изнутра је полукружна. У средини апсиде на масивном полукружном каменом постаменту била је епископска катедра, до ње су водиле степенице широке 0,90 м. Око постамента остављен је полукружни ходник, неке врсте слепи *ambitus* који је на северном крају затворен зидом. Бема је поплочана каменом (сл. 12). Десно и лево од апсиде подигнута су два постоља (око $2 \text{ м.} \times 1,50 \text{ м.}$ површине, висине око 0,40 м). То су вероватно споредна седишта (*synthronos*) која се на истом месту налазе у Стобима и Никополису епирском, у базилици Б. Од средњег кружног простора олтар је био одвојен преградом која је стајала на шест стубаца (сл. 13); усечена лежишта за ступце и за парапетне плоче добро су очувана. У пастофоријама није остао стари патос, он је вероватно био од цигаља.

Централни део цркве очуван је најбоље (сл. 8). Велика кружна површина поткуполног простора има пречник од 7,50 м. Центар круга померен је од уздужне симетрале плана за 0,17 м, према северу. Круг је широко отворен према олтару: 4,50 м. Због величине распона зидани ступци десно и лево од олтарске преграде нарочито су масивни. Четири зидана ступца и шест монолитних меноа распоређени су у круг који затвара централни део храма. На јужном и северном ободу круга била су по два интерколумнија затворена ниским зидом и парапетним плочама. Очувани делови рушевина и фрагменти око њих омогућавају тачну реконструкцију колонаде до горње ивице капитела (сл. 14). Интерколумнији нису подједнаке дужине, а исто тако ни основе зиданих стубаца ни базе меноа нису истих размера. По мерама унесеним у основу може се видети да интерколумнији варирају од 1,06 м до 1,26 м, а базе стубова од $0,62 \times 0,95$ до $0,67 \times 1,20$ м. Иста непрецизност појављује се и у димензијама капитела; висина им је увек подједнака 0,40 м, но мере горње површине знатно се разликују (на пр. и. бр. 2127: $0,66 \times 0,45$; и. бр. 2128: $0,66 \times 0,49$). Неправилности у цртежу основе и неједнакост неких димензија у конструктивним елементима местимично отежавају реконструкцију. Градитељ је вероватно током зидања исправљао грешке основе. Тако су капители стубова који стоје према пиластрима у попречној осовини средњег простора по својој прилици били

другчије оријентисани него базе. Колонада је имала пет пролаза: два десно и лево од олтарске преграде и три на западној страни. Потковичасти ходник иза колонаде широк је три метра. У северо-западном делу ходника налазе се уска врата (0,85 м) са степеницама које су водиле на горњи спрат; као пандан у југозападном делу налази се мала полукружна ниша. Зидови овог ходника били су украшени сликаном декорацијом. На сасвим танком слоју малтера источно од степеница остали су мали фрагменти фреске: нека црвена позадина и одломак на коме се види подражавање мраморној инкрустацији (сл. 15). Основа западног дела цркве има знатно дебље зидове и масивније ступце (сл. 9). Два снажна стуба, који леже још у кружној линији средњег простора, деле западни део ходника од припрате; она је широка око 7,50 м, а дуга око 3,50 м; на источном зиду била су три отвора (τρῖφελον). У северну и јужну капелу улазило се из припрате. Северна капела нарочито је добро очувана, зидови су јој високи преко 2,50 м, широка је 3,20 м, дуга 4,00 м. Портал на западном зиду припрате много је оштећен, отвор се ипак могао измерити: 2,20 м, ширине. Јужна капела јако је разорена, а делимично и затрпана. Приликом откопавања сељаци су стубове, капители и теже делове архитектонског украса оставили у цркви, а мање одломке избацили су на гомиле рушевина око зграде. Но ни делови који су у цркви нису *in situ*, неки фрагменти остављени су у близини свог првобитног положаја, а капители су сви наслагани на једну гомилу.

Од меноа пронађен је само један део; један горе одломљен остао је *in situ*; мере су показане на цртежу.

Од капитела који имају конструктивну функцију остала су у самим рушевинама цркве четири комада: три имају исте димензије: они припадају меноима кружне колонаде; мере су показане на (сл. 17); то су импост-капители грубе израде са скромним украсом на челу. На два капитела орнаменти су слични, (сл. 18 и 19) трећи има поред биљног орнаента рељеф кокоши и натпис: + DOMATRIRS (сл. 20). Четврти капител мањих је димензија, нижи је и чело му је уже; задњи део му је одваљен, рађен је нешто бољом техником, на предњој страни има само крст.

Базе великих стубова у доњем кругу све су остале на месту. Њихове мере и облике показују цртежи.

Црква је имала веома богату камену пластичну декорацију. Највише је остало фрагмената од зеленкастог, зрнастог, доста меког камена од кога су израђени мали капители, глатки стубићи са прстенима и прстенастим базама, четворострани стубићи декоративни архитрави и разне плоче са богатом пластичном декорацијом.

Доста бројни фрагменти малих капитела са ограда јако су изломљени; облик им се може реконструисати, но мере им се не могу тачно одредити. На горњој и доњој површини избушене су у средини рупе за металне клинове; по њима се види да су капители носили камене архитраве. Стубићи којима су ови капители припадали очувани су у одломцима, пречник им је око 0,20

до 0,21 м. а прстен, који се вероватно налазио на доњој трећини стабла, широк је редовно 0,5 м. Базе ових стубића исклесане су из истих блокова заједно са четвоространим дирецима у које су углављиване парапетне плоче.

Плоче са рељефима могу се класификовати на три групе: 1. највеће су обрађене само са једне стране. Оне имају рељефе животиња са равним, неорнаментисаним оквиром или са орнаментисаним оквиром у једном појасу. На њима се јављају: коњ, медвед, бик и змија. — 2. Плоче олтарске преграде обрађене су са обе стране, на њима се најчешће понавља мотив крста у кругу. — 3. Најбогатије су декорисане полукружне и равне плоче, танке, обрађене само с једне стране са троструким оквиром (два реда палмета и средњи појас са волутама). На њима је у средњем правоугаоном пољу смештен мали рељеф. Све плоче треће групе припадале су амвону.

Без детаљнијег археолошког испитивања тешко је тачно утврдити да ли је грађевина, заједно с украсом, сва из истог доба, или су на њој током времена вршене преправке. Од каснијих измена најлакше се може констатовати зазиђивање северних врата. Компликованије је питање ниског зида у интерколумнијама. Он је накнадно уметан, није везан ни за стуб ни за ступац и зидан је грубље од осталих зидова. Када је та промена извршена, да ли знатно касније или приликом израде пластичне декорације? Сви делови у бледозеленом камену: рељефи, капители и стубићи својим мерама тачно одговарају уклесаним лежиштима у подубеме и на уметнутим зидовима. Значи да је сав украс из истог времена, а тешко би било претпоставити да је он много млађи од саме зграде. Према томе смело би се претпоставити да су та мања накнадна дозиђивања извршена приликом довршавања зграде.

Каменорезачки послови на цркви нису сви исте вредности. Капители, рађени у тврђем камену, знатно су грубљи од рељефа у зеленом камену; ове разлике у квалитету не показују неко неслагање у самом стилу. Вероватно су велики капители рад каморезаца који су клесали блокове саме конструкције, док су други мајстори као специјалисти за декоративну пластику радили финије послове.

Црква у Коњуху својом основом и унутрашњим уређајем највише одговара облицима цркве мартиније. Зграда са изразито централним унутрашњим поткуполним простором има око средњег круга јасно одвојен ходник — *ambulatorium*, који је типичан за мартиније. Нестручно откопана црква не пружа сада никаквих података о месту где се налазила реликвија; она је вероватно била у једном од споредних мањих компартимената. О месту мучениковог гроба у мартинију опширно је расправљао А. Грабар¹⁸⁾. У Коњуху би се могао налазити гроб и под олтаром. У Цариграду је било таквих цркава, на пр. храм у манастиру Св. Мокиа¹⁹⁾.

¹⁸⁾ А. Grabar, *Martyrium*, I vol., Paris, 1946, 345-350.

¹⁹⁾ Путешествие новгор. архиеп. Антония, ed. П. Саввантов, С. П. Б., 1872 120-121, прим. 155.

У том случају полукружни ходник у апсиди иза кадетре имао би своје објашњење: то би могло бити степениште које се спуштало у крипту као неки „introitus ad sanctos“²⁰). У римским црквама introitus овога типа јавља се у VII и VIII веку. Пажљивим прегледом свег срушеног материјала можда би се пронашао на неком одломку капитела наставак загонетног натписа + domatris; уколико ових девет загонетних слова не претстављају неспретну абривиатуру са погрешкама: domus martyris. Прецизније ће моћи да се говори о намени цркве у Коњуху кад се откопају и делови источно од апсиде и западно од нартекса; почеци зидова који се настављају према истоку допуштају претпоставку да су поред апсиде источно од пастофорија постојале још неке просторије т. зв. secretaria.

По распореду својих унутрашњих главних просторија црква у Коњуху највише потсећа на цариградски мартриј Св. Карпа и Папила²¹), који је из четвртог или петог века. Грабар с правом претпоставља да је очувани подземни део цариградског мартрија имао горе грађевину идентичне основе са централним кружним подкуполним простором и деамбулаторијем око њега, који је од средњег дела био одвојен аркадама, — а такво је језгро архитектонске конструкције и у Коњуху.

Црква у Коњуху припада типу централних грађевина с куполом. Средња кружна конструкција почива на меноима и ступцима; притисак куполе на кружну основу неутрализован је сводом деамбулаторија који се својим периферним делом ослања на спољашне зидове. Црква у Коњуху показује знатне сличности са „Округлом црквом“ у Преславу, која има скоро исте димензије: дужина: Коњух 23,00 м, Преслав 22,00 м; ширина (мерена кроз центар средњег круга): Коњух 15,60 м, Преслав 15,00 м, (сл. 23). Западни делови цркава у Коњуху и Преславу подједнако су подељени на три просторије: на средњи нартекс, који је са три отвора везан за централни део, и две капеле, са сваке стране по једна. Црква у Преславу упоређивана је са доста удаљеним ротундама. Сада је свакако црква у Коњуху најближи споменик за компарацију, по свом географском положају, по техници зидања и по облицима конструкције. После књиге Крсте Мијатева, која изашла 1932, написано је неколико запажених критика. Н. Л. Окуњев, А. Грабар и Габр. Мије сложили су се с датирањем Мијатева да је црква из краја IX или почетка X века²²). Ђ. Бошковић, одвајајући саму ротунду с нартексом од осталих делова који

²⁰) А. Grabar, о. с., I, 478 и 526. Сасвим сличан обични ходник (διὰδρομος) познат ми је на једној базилици острва Лезбоса, из V или VI века, у месту ΑΡΓΑΛΟΝ, cfr. Г. А. СОТНРЮУ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, I, 1942, сл. 184, стр. 304-305.

²¹) А. Grabar, о. с., I, 146-147, 343-345.

²²) Byzantinoslavica, IV, 2, 1932, 457-461; Byzantion, t. IX., 1, 440-442; G. Millet, L'église ronde à Preslav, Extrait de Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Mémoires XIII, Paris, 1933, avr. juin, 169-193.

по његовом мишљењу накнадно дозидани, сматра да је округла црква с нартексом из краја V или почетка VI века²³⁾.

Мије се највише задржао на проблему комбиновања ротунде са правоугаоним нартексом, на проблему који је у Коњуху решен у целини одмах приликом подизања, а који је у Преславу решаван постепено, накнадним дозиђивањем капелица уз нартекс. Мије мисли да су ове комбинације коначно формиране тек у X и XI веку, и то уметањем ротунде у базилику и умегањем ротунде у зграде крстообразне основе. Мије за ове своје претпоставке наводи катедралу у Кисамосу на Криту (Chissamo) и цркве у Георгији и Грчкој (Дранда, Манолас) (сл. 24_a и 24_b). Да ли би се црква у Коњуху могла убројати у који од наведених типова? Главне контуре основе у Кисамосу доста личе не Коњух, ипак ова критска црква нема више прави унутрашњи изглед ротунде^{23a)}. Средњи, кружни простор опасан је у Кисамосу зидом са шест отвора; мотив аркаде са стубовима, који је нераздвајно везан за ротунде старијег типа, сасвим се изгубио. Сем тога, у Коњуху још постојећи *ambulatorium*, канцелима одвојен од средњег простора, потпуно се изгубио у Кисамосу. Критска црква по свему даје утисак знатно млађе грађевине од Коњуха. Највећа сличност између Коњуха и Кисамоса показује се у скоро идентичној конструкцији источних делова обеју цркава. Коњух има веома развијен презбитеријални део. Дајхман (Deichmann), који је 1937 покушао да изради типолошки преглед основа хришћанских цркава на Истоку од Јустинијана до почетка XIII века, нарочито се задржао на црквама са три одвојена простора у источном делу; он је дошао до закључка да је, како га он зове, „*der dreiteilige Presbyteriumstypus*” формиран већ у архитектури IV века, и то у арамејској области²⁴⁾. У касном VI веку млађе арамејске грађевине највише се појављују у северној Сирији. У VI веку заиста се могу јасно одвојити два основна типа црквених грађевина: први тип — Дајхман их зове „*oströmische Kirchen*” — са једном апсидом, и други тип — са апсидалним олтарским простором и пастофоријима. Први тип чешћи је у Цариграду, други тип на Истоку; напр., млађи задарски Св. Донат са својом једном апсидом у облику дубље нише показује старо решење^{24a)}; црква у Коњуху, међутим, има сасвим развијен источни део: апсидалну конху са пространим олтарским травејем (*Vorgesch*) и јасно формиране пастофорије. У Коњуху није кружни простор уписан у крстообразну или базиликалну зграду, већ су ротунди са спољашним праволиним оквиром додане на истоку и западу нове правоугаоне

²³⁾ Старијар, VIII-IX, 1933-34, 331. Основи средњевијековне архитектуре, Београд, 1947 стр. 63 сл. 102 и сл. 331.

^{23a)} Gerola G., *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, II, 1908, 69-72.

²⁴⁾ F. W. Deichmann, *Versuch einer Darstellung der Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande*, Halle, 1937, 12-15.

^{24a)} Убедљиве разлоге за знатно раније датирање задарског св. Доната у крај VI-ог и почетак VII-ог века изнео је 1937 Т. Ивековић, cfr. С. М. Iveković, *Krstonica kod stolne crkve sv. Stošije u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve sv. Donata*. Rad Jugosl. Akad., knj. 258, umj. razr. 2, str. 1-14.

просторије. Пролаз из нартекса у централни простор „intra cancellos“ решен је на начин типичан за балканске ранохришћанске цркве; место врата пробијена су три широка отвора, т.зв. трибелон.

Тако би се у анализи основе могла у Коњуху одвојити три главна елемента: а) Централни простор ротунде који води порекло из касноантичке архитектуре. Стари мотив двоструких стубова, радијално распоређених по дубини (као у маузолејима Константинове епохе), сажет је; место парова стубова појављују се менои; сем тога, у колонијади се после сваког другог меноа понавља зидани стубац. б) Источни део показује источњачке елементе (можда би се смело рећи сирске), који су могли да се пренесу у Коњух и преко Солуна. в) Западни део са нартексом и две бочне капеле много потсећа на једну цркву у околини Лебана, из VI века — у Рујковцу — и на две цркве у Бугарској, које су свакако сувише рано датиране у V век. Цркве у селу Клисекјој и Ивањанима имају исти распоред западних просторија и исти трибелон између нартекса и централног дела као у Коњуху²⁵⁾, а црква у Рујковцу има северну капелу уз нартекс сасвим исту као црква у Коњуху (сл. 25).

Ова комбинација већ под утицајем Средњег века измењених касноантичких архитектонских облика са источњачким и традиционалним аутохтоним елементима не може се лако прецизно датирати.

Ротунде или октогони комбиновани са троделним пресбитеријем већ се појављују у сирској архитектури VI века. Коњуху су најсличнија решења: октогон у Мираје (Mir'ayé) у северо-источној Сирији из VI века²⁶⁾ и ротунда у Фалулу (Falul) у северној Сирији из VI века (сл. 26а; в и с)²⁷⁾. Обе цркве припадају типу градских мартрија као и Коњух. Архитектуру Мирајеа Батлер је прецизно описао једном реченицом: „an octogon is attached to the East end of an ordinary basilica, with apse and side chambers“²⁸⁾. Фалул је још више сличан Коњуху. Сва три дела: апсида са пастофоријима, ротунда и нартекс јаче су повезани у целину. Фалул је и по димензијама сличан Коњуху (укупна дужина цркве у Фалулу је 23,55 м, у Коњуху 23,00 м; унутрашњи дијаметар у Фалулу је 14,95 м, у Коњуху 14,25 м). Обе сирске цркве у средини су потпуно срушене. У Мирајеу је Батлер у центар уписао — као покушај реконструкције — осам кружно распоређених стубаца. Ни за Фалул се не може тачно констатовати на каквим је ослоњцима почивала средња конструкција. Остале сличности с Коњухом упућују на могућност да је аркада ротунде у Фалулу била као и у Коњуху на стубовима и ступцима. Сирске, паралеле показују да је већ на истоку извршен процес стапања

²⁵⁾ П. Мутафчиев, Кръстовидната църква въ село Клисе — кьой, Известия на бълг. археол. друж., IV, София, 1915, 85-111. В. Иванова, Двете старинни църкви при с. Иваняне, Известия, София, 1935, 220-229.

²⁶⁾ Jean Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris, 1947, 142, fig. 58.

²⁷⁾ Jean Lassus, o. c., 152-3, fig. 68.

²⁸⁾ Jean Lassus, o. c., 142.

троделног презбитерија и правоугаоног нартекса са ротундом у средини. Прелаз од Фалула до Коњуха није захтевао велике промене плана. Остаје још увек отворено питање да ли је уписивање ротунде у праволинијски спољашњи облик основе извршено тек на Балкану, или је ово решење већ готово пренесено са Истока.

Познате монументалне грађевине у којима је средња конструкција кружне или полигоналне основе била уписана у правоугаоник, св. Срђ и Вах у Цариграду и цркве у Езри и Босри у Сирији, тешко да су директно утицале на архитектуру Коњуха. Можда би се пре смело довести у везу с Коњухом знатно скромније решење уписане ротунде у правоугаоник, такозвани св. Петар у Солину. Обично се ова занимљива далматинска црква спомиње као „крунидбена базилика“ краља Звонимира и да је, према томе, из XI века. Међутим не би било неумесно знатно раније датирање ове грађевине. На старије порекло цркве нарочито упућује лака и смела конструкција средњег дела и бројне нише које се утапају у масу снажног обимног зида.

Упада у очи да је тежња ка правоугаоним контурама основе нарочито истакнута на мартирijима у градовима. Вероватно из практичних разлога, да би се мартирij лакше уметнуо у мрежу улица и кућних зидова који су се секли под правим углом. Такав је, изгледа, случај и у Коњуху. Зидови на источном делу који се настављају северно и јужно од апсиде можда припадају некој згради источно од цркве.

У самој основи најмлађе је решење западног дела, припрата са две капеле. У Преславу је Ђ. Бошковић могао да констатује да су те капеле касније дозидане. У Коњуху међутим оне су укомпоноване у првобитну основу. То би говорило за нешто касније датирање. Занимљиво је, опет, да западне капеле имају апсиде, док просторије јужно и северно од беме имају раван источни зид. Да ли то значи да је црква у Коњуху старија од увођења службе протезиса, пре формирања церемоније „Великог входа“? Најстарији пример протезиса и дијаконикона северно и јужно од беме очувао се у цркви Св. Давида Солунског која је из краја VI века²⁹). Према томе, по овом детаљу може се донекде одредити старост цркве у Коњуху — са том резервом да су се новоуведене свечаности протезиса могле обављати и у просторијама које још нису добиле коначни архитектонски облик протезиса. Упада у очи контраст: апсиде у западним компартиментима, а сасвим старински равни источни зид у просторијама северно и јужно од беме. Западни компартименти, северно и јужно од припрате, могли би се најпре протумачити као просторије за крштавање и миропомазање. Наиме, апсиде у просторијама старохришћанских цркава не упућују на постојање олтара у њима, већ на место епископског седишта, престола. При церемонијама крштења и миропомазања епископ је имао најважнију улогу — тако би се могло са много вероватности претпоставити

²⁹) G. A. Solirlou, 'Η πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, *Θεολογία*, 2 ser. t. 1, 1940, 76-100, са 12 сл.

да је јужна капела служила као baptisterium, а северна као consignatorium.

Детаљи архитектуре и пластични архитектонски украси пружају довољно података по којима се може доста одређено утврдити и намена и порекло и време постанка ове цркве. Менои у централном кружном простору задржали су облике меноа из почетка VI века⁸⁰). Базе у Коњуху показују карактеристични прелазни облик. У Стобима и Филипима базе меноа још имају прстенасте профиле који потсећају на базе јонских и коринтских стубова; напр. базе меноа у крстионици велике базилике у Стобима. У Коњуху базе меноа имају облик изврнутих импост — капитела са уским прстеном на горњем делу и равним постаментом⁸¹). И поред све своје једноставности, базе у Коњуху богатије су профилисане од сличних база из IX и X века, напр. од базе меноа из припрате Св. Наума (сл. 27). Велики капители цркве у Коњуху припадају типу импост — капитела. Најзанимљивији је капител са натписом и рељефом кокоши. Рељеф кокоши на капителу није необичан мотив. У Јафи, у грчком подворју налазио се један много лепши израђен капител са рељефом кокоши⁸²). Рељеф има симболично значење: кокош представља самог Христа — ово упоређење ослања се на једно место из Матеја (XXIII, 37 — у говору Христовом против фарисеја Матеј наводи ове речи: „Колико пута хтех да скупим чеда твоја, као што кокош скупља пилиће своје под крила, и не хтјесте...“). Иначе овај симбол се највише употребљава у Сирији и Палестини⁸³). Натпис на овом капителу — као што сам већ споменуо — не може се сигурношћу одгонетнути, но и овако нејасан по садржини он даје довољно података. Пре свега, он сведочи да је црква у Коњуху подигнута још у временима док је у тим крајевима црквени језик био латински. Даље, он нам показује облик слова на латинским каменим натписима у унутрашњости Балкана из најтамнијих времена од краја VI до IX века. Слова на капителу у Коњуху много личе на слова на диптиху конзула Ореста, из године 530⁸⁴), а извесним својим цртама потсећају на нешто каснији натпис у Дренови, који је Пач датирао у VII или VIII век⁸⁵). Засада је као упоређење најсигурнији јустинијански натпис из Избичана, код Прибоја⁸⁶). Делимично заједничке црте

⁸⁰) Lemerle, P. Philippes, E. de Boccard, Paris, 1945.

⁸¹) Таква база, сасвим слична примерцима у Коњуху, постојала је у Черепишком манастиру cfr. П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири. Сборник на бълг. акад. на науките XXVII, 15, Софија 1931 — стуб са базом на табли XI сл. 2 не спомиње се у тексту.

⁸²) Н. П. Кондаков, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине, СПб, 1904, стр. 271, сл. 72.

⁸³) Cabrol — Leclercq, s. v. poule.

⁸⁴) Dalton, O. M., Byzantine art and archaeology, Oxford, 1911, p. 199, fig. 120.

⁸⁵) Гласник скоп. науч. друштва, I, 1926, 491-494.

⁸⁶) Н. Вулић, Споменик, XCVIII, 1941-48, бр. 330, стр. 159:

Omnia quae cernis magno constructa labore
Moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas
Auxilio Christi (sic!) paucis construxit in annis
Antistes Stefanus sub principe Iustiniano.

са словима коњушког натписа, имају: један натпис из околине Ливна и један натпис из Бреговине, сада у Лесковачком музеју^{86a)}. Непубликовани натпис из Бреговине — у два реда — има текст: ... *pauregem de stercore... domine nos imiles (sic!) servos...* изгледа неку парафразу псалма (можда 69-ог?); облици слова, нарочито А, D, L, M, R и V, типични су за VI век (сл. 21 и 22). Два једноставније украшена капители имају на челу у плитком рељефу извајано акантово лишће. Боље очувани примерак има само три симетрично распоређена струка аканта, док је оштећени имао нешто компликованији рељеф са седам акантових листова. Сви набројани капители рађени су, као и менои, од тврдог светло-жутог камена.

Остали вајани украс у Коњуху рађен је од лаког, доста меког и порозног зеленкастог камена. Од тог материјала били су мањи капители, олтарска преграда, сви остали канцели и амвон. Олтарска преграда у Коњуху слична је преградама у Стобима и Суводолу. Она има карактеристичну основу старијих балканских олтарских преграда са истуреним средњим делом, на коме су врата (сл. 28). Шест стубаца држало је плоче, на ступцима су били мали стубови са капителима који су носили архитрав (сл. 32 и 33). Са ове оgrade најбоље је очуван јужни предњи стубац са два рељефна поља и базом за горњи стубић; стубац је доле одломљен. На лицу ступца израђен је рељеф који спада међу најлепше у Коњуху: винова лоза са грожђем и лишћем и птицама које једу грожђе (сл. 29). Мотив често понављан у хришћанској уметности, нарочито од V века, има у Коњуху већ знатно стилизоване облике; лоза раније у таласастим линијама и спиралама (на пр. на Максимијановој катедри) у Коњуху се затвара у кругове. Јако шематизована лоза скоро у правилним круговима са симетрично распоређеним ластаром већ се јавља на равенским саркофазима из последње деценије VI века — на пр. на Теодоровом саркофагу у Sant' Apollinare in Classe (Теодор је умро 591). Мотив има симболичну вредност, лоза претставља Христа; упоређење се везује за једно место из Исаије (V, 1). На неким споменицима тај је текст и исписан⁸⁷⁾. Стилски, рељеф у Коњуху највише потсећа на коптске рељефе са истим мотивом, на пр. на фрагмент у Каирском музеју, коптски отсек бр. 7638. У нашој земљи најсличнија паралела била би једна плоча са олтарске преграде из Грчине код Хана Потрка у Мостарском Пољу⁸⁸⁾. На истом месту као у Коњуху — на стубу олтарске преграде, један једноставнији рељеф лозе са лишћем и гроздовима, без птица, пронађен је у Дабравини, код Високог⁸⁹⁾. Биљни мотив на јужној страни ступца понавља се — и то у богатијој варијанти — и на неким плочама као на пр. на плочи са рељефом бика (сл. 30 и 35). Најсличније паралеле за биљне орнаменте ове

^{86a)} Д. Сергејевски, Гласн. зем. муз. у Сарајеву XLIII, 1931, стр. 21, сл. 3.

⁸⁷⁾ Cabrol — Leclercq, s. v. Ancône.

⁸⁸⁾ Ћ. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, 153.

⁸⁹⁾ Truhelka, o. c., 156.

врсте појављују се на оквирима рељефа икона у слоновој кости из VI века.

Плоче олтарске преграде у Коњуку имају рељефе с обе стране; површине окренуте централном простору богатије су декорисане, оне имају у плитком рељефу израђене троструке правоугаоне оквире у којима се наизменично смењују редови волута и палмета. Централно поље на фрагментима ових плоча није ни на једном примерку очувано (сл. 31, 35, 37, 38, 39 и 40). Унутрашња страна много је једноставније украшена рељефом великога крста у кругу. Капители олтарске преграде сачувани су у већим фрагментима, тако да се њихов облик може реконструирати. Доста слични капители чак и приближно исте величине пронађени су крајем прошлог века у Потрављу код Сиња, они су датирани у VI или VII век. Слични капители из VII века налазе се и на француским споменицима⁴⁰).

Делови амвона, од истог зеленкастог камена, могу се лако идентификовати по плочама које су полукружно савијене и само споља обрађене (сл. 34). Фрагменти средњих амвонских плоча јако су изломљени, тако да се не може тачно утврдити њихова величина, али се по очуваним ивицама и плочама, на којима је остало средње поље, може извршити приближна реконструкција главног централног дела. У пресеку те плоче изгледају као на сл. 34. На њима су вероватно била три централна поља распооређена по дужини обрине, са четири трострука оквира. По множини очуваних фрагмената види се да је тај полукружни део имао неколико појасева уоквирених рељефа. Значи да је амвон у Коњуку имао нарочити облик т. зв. пирга (*δ πύργος*) који је типичан за јустинијанско и постјустинијанско доба. Име у латинском облику *pyrgus*, очувано на натписима италијанских амвона (у Равени и Вогенци), јасно упућује на источно порекло овога облика.

Фрагменти амвона из Коњука имају веома богату орнаменталну декорацију и рељефна поља са разноликим мотивима. Амвон у Коњуку морао је бити знатно лепши од најлепших амвона-пиргоса из равенских цркава. Доста је да упоредимо коњушке фрагменте са амвоном из равенске базилике Урсијане. Равенски амвон архиепископа Агнелуса (557—570) има сасвим монотono поређане животиње, птице и рибе; исти мотив понавља се шест пута — и праволиниски оквири знатно су једноставнији од коњушких. Агнеловом амвону-пиргосу слични су у Равени амвон из цркве св. Јована и Павла (из 596, сада у митрополитском музеју) и фрагменти у равенском Народном музеју из разних цркава (из св. Јована Јеванђелисте, из Св. Агнесе, из Св. Аполинарија Новог, из Св. Петра „*in vincoli*“ и још неки фрагменти, који су вероватно из Св. Андрије). Сасвим варварски деформисан је амвон-пиргос из Вогенце који се сада налази у збирци универ-

⁴⁰) *Starohrvatska prosvjeta*, god. I., br. 4, Knin, 1895, 207 sl. 14-15; Denise Fossard, *Les chapiteaux de marbre du VIII siècle en Gaule*, *Cahiers archéologiques* II, 1947, 69-85.

зитета у Ферари; тај амвон је негде из VII или VIII века⁴¹). Квалитет и стил коњушког амвона може се најбоље проценити по једном фрагменту на коме је очувано средње поље с рељефом нападнутог јелена. Мотив нападнутог јелена добро је познат по кипу из херкуланске *Casa dei servi*. Та првобитна ловачка сцена добила је касније хришћанско значење. Са много детаља и доста смело овај је приказ обрађен на једном од великих капитеља у Стобима (сада у уметничком музеју у Београду). У хришћанској пластици „*servo assalito*“ — нападнути јелен — имао је симболично значење. Јелени, по схватањима старохришћанских писаца, претстављају оне који беже од овоземаљских уживања и склањају се у висока брда (*Haec vox, sc. vox divina, praeparat servos animas videlicet sanctas quae exquirunt sublimia... et in altis montibus commorantur... P. G. XXX, 79—80; Byzantinoslavica X/2, 1949, 224—226*). Колико је то упоређење јелена са пустињаком било касније и код нас обично — види се по једном месту из живота Јоакима Сарандапорског. У београдском препису, који је из XVI или XVII века (публиковао га је Ламански) постоји овај пасус:⁴²) и такоже горы высокые еленом сице и сегоу влаженому изколи се на гороу възвѣтѣ високу... Пси који нападају јелена претстављају грехе, и то је старо упоређење које се провлачи кроз целу светску уметност и књижевност. Сва су ова упоређења настала највише у вези са тумачењима XXIX-ог псалма, 8-ог и 9-ог стиха. Популарност мотива нападнутог јелена отежава датирање, он се среће на хришћанским споменицима од почетка VI века до IX века. Из упоређења рељефа из Коњуха са одговарајућим мотивима из Стобија ипак се могу извести корисни закључци. Пре свега, у композицији приказ у Коњуху сведен је на најједноставнији облик; у Стобима је на познатом великом капитељу јелен у трку, он се пробија кроз густу шуму бежећи пред псима који га нападају са свих страна. У Коњуху јелен стоји, шума је означена једним стилизованим струком аканта, један пас скаче јелену на прса. У Коњуху је цртеж потпуно стилизован, рељеф плитак. Колика је велика разлика између декоративне пластике у Стобима и Коњуху најбоље се може оценити по биљној орнаментици; схематичне палмете у Коњуху имају строго стилизоване, скоро геометричке линије симетричног орнамента плитко урезаног у равну површину. По мотиву исти облици у Стобима — на пр. на импостима из почетка VI века — имају неупоредљиво мекши цртеж, пунији облик који сликовито отскаче од позадине, која је, заједно са формом пред њом, усталасана у доста еластичном профилу (сл. 36). Разлике у стилу упућују пре свега на знатну хронолошку дистанцију између Коњуха и Стобија. Наведени импост из Стобија рађен је око 500 године, амвон у Коњуху сигурно је постјустинијански, али не верујем да залази у прве деценије VII века. Плиткост рељефа и геометричка стилизованост појављују се у

⁴¹) A. Haseloff, *Die vorromanische Plastik in Italien*, ed Pantheon, 1930, Taf. 52, стр. 38.

⁴²) Йордан Иванов, *Бълг. старини из Македонија*, Софија, 1931, 407.

Коњуху и као црте оријенталне уметности, која се у овој цркви испољава у елементима архитектуре и декорације. Кад се са друге стране коњушки материјал упореди са равенским, наше амвонске плоче делују скоро архаично и сасвим изразито источњачки, нарочито по мотивима рељефа. На источно порекло пластике у Коњуху јасно упућује један одломак са амвона са ликом двогрбе камиле⁴⁸).

Од осталих плоча у Коњуху могу се у посебну групу одвојити примерци обрађени само са једне стране, са великим рељефима: бика, коња, медведа, аждаје — судећи по њиховом формату, они су затварали интерколумније; очувани су у релативно малим фрагментима, сви су рађени од истог материјала, али се по квалитету израде разликују. Напр. рељеф бика боље је клесан и лепше уоквирен него рељеф коња; одакле долазе ове разлике моћи ће да покаже једино ископавање. Мањи фрагменти сличних рељефа пронађени су код нас у Босни, у Дабравини.

Сем споменутих плоча, има у Коњуху много фрагмената за које се не може утврдити којим су целинама припадали. Поред биљних орнамената и рељефа животиња на фрагментима се веома често појављује крст и то у најразличитијим облицима, који су сви типични за стаурографију јустинијанске епохе; нарочито су занимљиве разне *crucēs gemmatae* (сл. 41 и 42).

Пре откопавања тешко је дати дефинитивни закључак о цркви у Коњуху. Да овај материјал обрадим одлучио сам се само из једног разлога. Знам да би чекајући на ред да почне откопавање Коњуха могао да почекам и десетак година, а терен је у Коњуху такав и толики да ће захтевати велику радну снагу и знатна техничка средства. Можда ће ме каснија ископавања демантовати. Ја сам се задржао на једној од коњушких цркава која је случајно откопана. Што се ње тиче — по материјалу који ми је стајао на расположењу — све индиције упућују на доста одређене правце: на Исток, и то у доба Јустинијана, или постјустинијанску епоху. Правоугаони оквир око језгра које је конструисано као ротунда даје основи цркве у Коњуху типичне црте градског мартрија.

Изванредна важност Коњуха као налазишта лежи свакако у томе што се на његовом терену налазе *in situ* остаци од III века до друге половине XIV века. Према томе Коњух би могао да пружи веома прецизне податке о континуитету старих насеља у унутрашњости Балкана. Испитивањем слојева могли би да се утврде тачно периоди трајања појединих епоха у овим крајевима. Већ су ископавања у Царичином Граду показала да навале нових народа са севера нису могле да одједном збришу старије становништво, које се упорно одржавало у утврђеним градовима. Византиска налазишта око Ниша, Лесковца и Коњуха сигурно ће пружити византолозима нове занимљиве податке. За балканске

⁴⁸) Сличне камиле налазе се на једном рељефу од слонове кости из миланске Амброзијане. Рељеф који претставља св. Мину између две камиле рађен је у V веку. *cfr. Cahiers archéologiques* III 1948, стр. 94-5, pl. VI, fig. 2.

крајеве на географској ширини Ниша можда ће се моћи утврдити да је континуитет градских насеља, и поред краткотрајних потреса у моментима катастрофа, текао у суштини без већих прекида. Засада је то само хипотеза, а ако би се она археолошким испитивањима могла да утврди као чињеница, тада би се могло приступити решавању многих важних проблема из области балканске историје, археологије и историје уметности раног Средњег века.

L'ÉGLISE DE KONJUH

(Résumé)

Svetozar Radojčić

L'emplacement de Konjuh est situé près de Kumanovo, sur la vieille route qui par Kriva Reka conduisait à Kiustendil, l'ancienne Pautalia. Le terrain où sont les ruines se trouve à l'endroit où la vieille route traversait la rivière; les restes du pont se sont conservés jusqu'aujourd'hui.

Le nom actuel de la localité, Konjuh, est cité dans des sources écrites de la seconde moitié du XIVe siècle. Les inscriptions antiques dont le terrain est encore jonché nous disent que cet habitat existait déjà au IIIe siècle de notre ère. Pour le moment, avant d'avoir entrepris des fouilles systématiques, il n'est pas possible d'établir quel est le nom ancien que portait Konjuh aux premiers temps chrétiens. A en juger par les ruines de la vaste basilique épiscopale, il est permis de conclure que dans la première période chrétienne Konjuh était siège d'évêque ou de suffragant.

De toutes les ruines qui se trouvent sur le terrain de Konjuh, ce qui attire le plus l'attention ce sont celles d'une église que les paysans ont déterrée eux-mêmes en 1919. Cette église est relativement bien conservée; par endroits ses murs sont restés debout jusqu'à une hauteur de deux mètres. Le plan assez insolite de cette église fournit des renseignements fort intéressants pour l'histoire de l'architecture de la haute époque médiévale dans les Balkans. Extérieurement, le plan en est quadrangulaire (un trapèze irrégulier qui va en se rétrécissant vers l'est) avec une abside qui à l'extérieur est rectangulaire. La partie orientale possède des pastophoria et un bema avec abside où, derrière le piédestal pour la chaire de l'évêque, se trouve un étroit ambitus fermé à sa partie septentrionale. La partie centrale de l'église a été construite sous la forme de rotonde avec un ambuloire à forme de fer à cheval. L'espace central avec son plan circulaire est ceint de piliers et de meneaux. Le contour périphérique du déambuloire à forme de fer à cheval est inscrit dans la masse de pierre des murs principaux qui extérieurement sont rectilignes. La partie occidentale ajoute encore à la complication de l'aspect général du plan. Elle comporte, comme la partie orientale, une triple division: le narthex au milieu et une chapelle avec abside du côté nord et du côté sud. Dans le mur, à l'est de la

chapelle septentrionale s'est conservé le commencement du couloir avec des marches d'escalier qui du déambulatoire conduisaient au premier étage; à en juger par l'épaisseur des murs de cette partie occidentale de l'édifice, il semblerait que l'église n'avait un étage qu'au-dessus du narthex et des petites chapelles.

L'église de Konjuh rappelle assez par son plan „l'église ronde“ de Preslav qui en 1933 et 1934 fut l'objet d'une vive discussion. Après la publication de cette dernière église, Gabriel Millet a pensé pouvoir soulever la question de l'origine des églises à coupole inscrite. Pourtant, toutes les explications de Millet et de ceux qui se sont accordés avec lui pour dater „l'église ronde“ du Xe siècle, devront être révisées. L'analyse de cette église-même, avait déjà amené Dj. Bošković à la dater d'une époque de beaucoup plus ancienne, du VIe siècle. A présent, l'église de Konjuh confirme encore plus la conclusion de Bošković. L'analyse du plan de cette église fournit des données assez sûres pour qu'on puisse la dater du VIe siècle. Le plan de l'église de Kissamos (Crète) qui présente des analogies assez grandes avec celui de l'église de Konjuh, montre comment les formes architecturales se sont sensiblement déformées du VIe au Xe siècle sur les édifices qui quant au fond avaient les mêmes dimensions et comportaient le même nombre de divisions. L'église de Konjuh porte encore en soi le caractère d'un édifice de basse antiquité, tandis que l'église de Kissamos accuse dans sa construction tous les éléments d'une architecture pleinement médiévale.

Discutant le problème du rattachement de la rotonde au narthex rectangulaire, Millet est arrivé à la conclusion que se n'est qu'au cours du Xe et XIe siècle qu'ont été employées les combinaisons d'adaptation de la rotonde inscrite dans les basiliques et dans les églises dont le plan est en forme de croix. Comme exemple d'un type de passage, Millet a indiqué l'église de Kissamos du Xe siècle. Mais, maintenant, l'église de Konjuh indique beaucoup plus clairement de quelle façon s'est effectué ce passage de la rotonde simple à la rotonde inscrite. L'architecture de l'église de Konjuh nous fait voir, en outre, que la combinaison de la rotonde avec les édifices à plan rectiligne dont les côtés oriental et occidental sont tripartis avait déjà commencé à être pratiquée dès le VIe siècle.

La sculpture décorative trouvée parmi les ruines de l'église présente des caractères typiques de l'époque de Justinien et de l'époque postjustinienne. Les éléments orientaux qui se manifestent déjà dans les contours des grandes formes architecturales, s'accusent encore plus nettement dans le style des chapiteaux et des reliefs sur les chancels et les parties de l'ambon qui avait la forme d'un pyrgos.

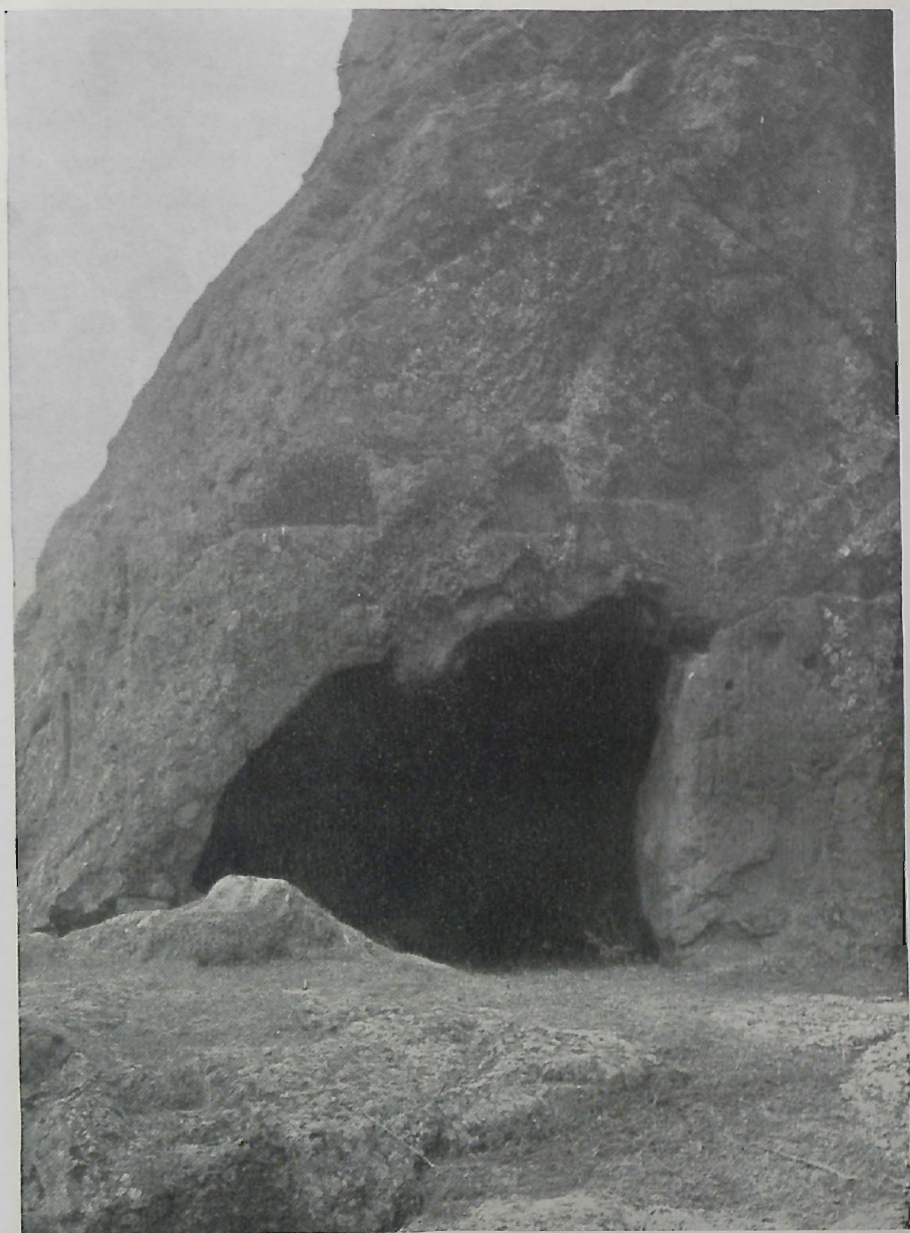

Сл. 1. Коњух, Големо Градиште, рушевине града на обали Криве Реке — у првом плану остаци базилике.

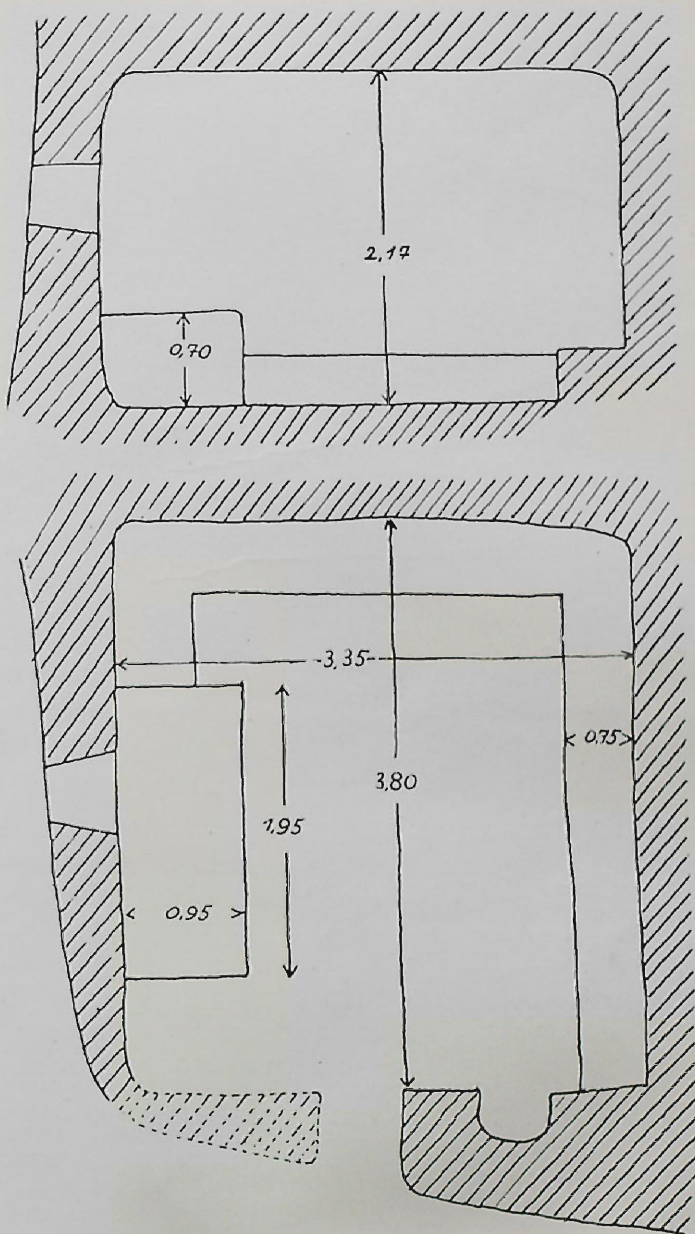
Konjuh, Golemo Gradište, ruines de la ville — au premier plan vestiges de la basilique.

Сл. 2. Коњух, врх Големог Градишта, испоснице.
Konjuh, sommet de Golemo Gradište ; cellules des ermites.

Сл. 3. Коњух, врх Големог Градишта, улаз у једну од испосница.
Konjuh, sommet de Golemo Gradište, entrée dans une des cellules.

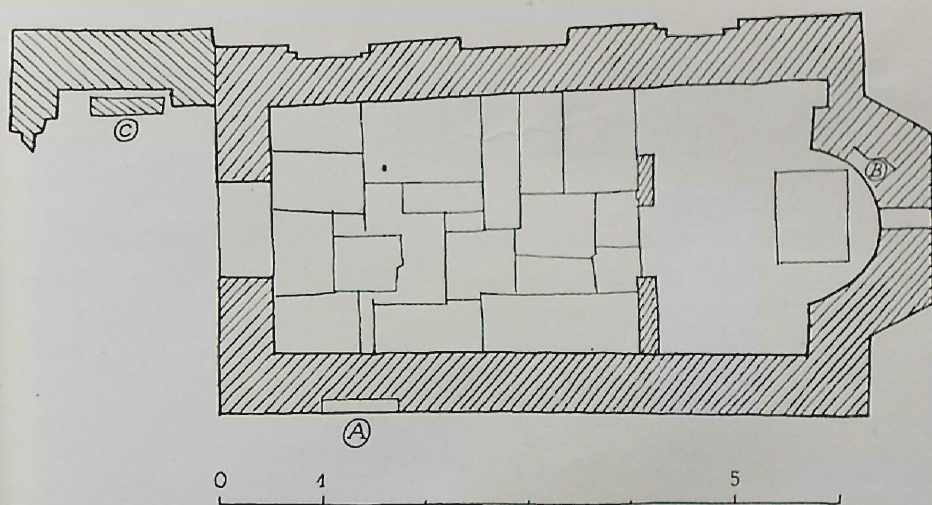
Сл. 4. Коњух, врх Големог Градишта, основа и пресек једне испоснице.
 Konjuh, sommet de Golemo Gradište, plan et coupe d'une cellule.

Сл. 5. Коњух, остаци моста на Кривој Реци.
Konjuh, vestiges du pont sur la Kriva Reka.

Сл. 6. Коњух, црква св. Арханђела, северна страна.
Konjuh, église du saint Archange, façade septentrionale.

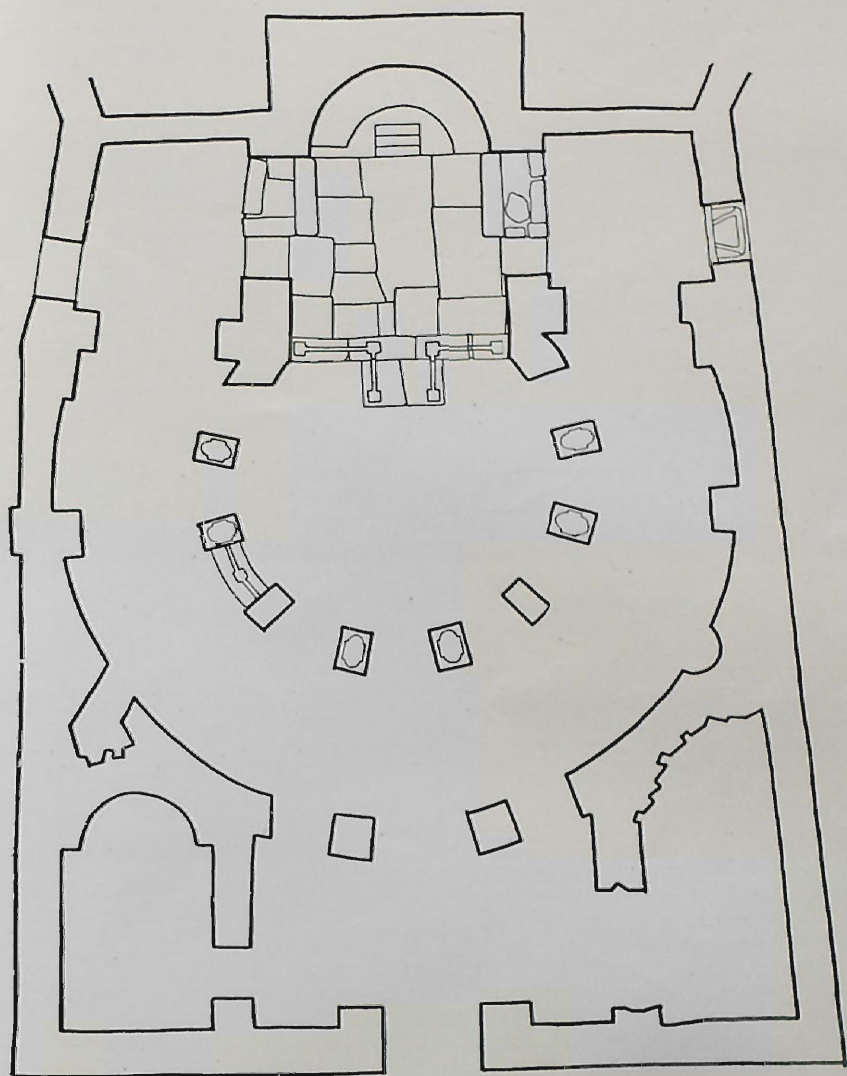
Сл. 7. Коњух, Црква св. Арханђела, основа. А. — латински натпис;
В. — фрагмент скулптуре из VI в.; С. — старосрпска надгробна плоча.
Konjuh, église du saint Archange, plan. A. — Inscription latine.
B. — Fragment de sculpture du VIe siècle. C. — Dalle funéraire ancienne serbe.

Сл. 8. Коњух, откопана црква из VI в., део средњег кружног простора.
Konjuh, église exhumée du VIe siècle, partie de l'espace circulaire médian.

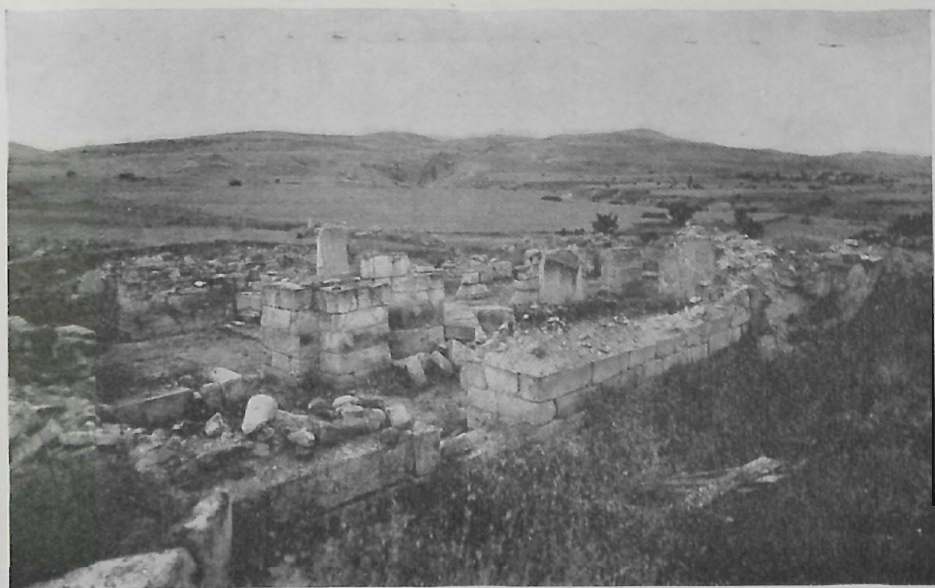

Сл. 9. Коњух, црква, поглед из припрате према истоку.
Konjuh, église, vue du narthex vers l'orient.

1 0 5 11

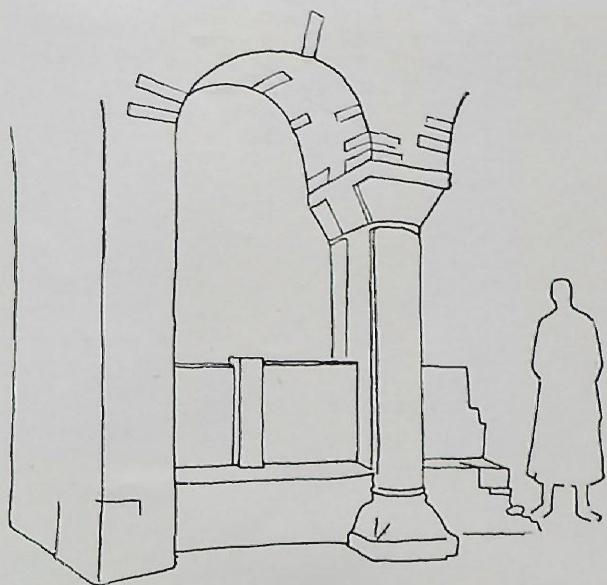
Сл. 11. Коњух, црква, основа
Konjuh, église, plan.

Сл. 10. Коњуџ, црква, поглед од североистока.
Konjuh, église, vue du nord - est.

Сл. 12. Коњуџ, црква: бема, степенице епископског седишта, десно улаз у амбитус.
Konjuh, église: bema, escalier du siège épiscopal, à droite, entrée à l'ambitus.]

Сл. 13. Коњух, реконструкција стубова и стубаца у средњем простору цркве.
 Konjuh, reconstruction des colonnes et des piliers dans l'espace médian de l'église.

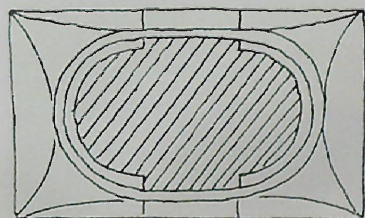
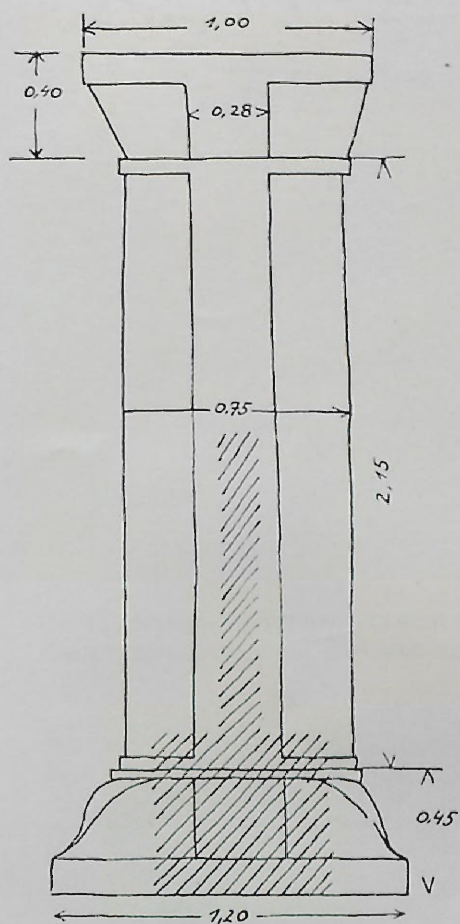
Сл. 14. Коњух, црква, поглед са епископског седишта према западу.
 Konjuh, église, vue de siège épiscopal vers l'ouest.

Сл. 15. Коњух, црква, остаци фресака.
Konjuh, église, restes des fresques.

Сл. 16. Коњух, црква, апсида леве капеле,
Konjuh, église, abside de la chapelle, côté gauche.

Сл. 17. Коњух, црква, мено с капителом и базом; шрафирано висина и дебљина зида и плоча у затвореним интерколумнијама.

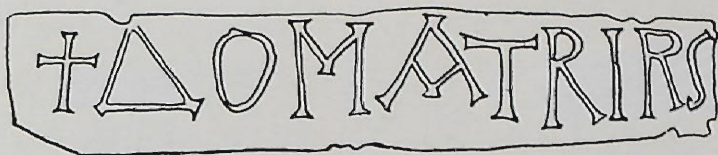
Konjuh, église; meneau avec chapiteau et base; partie ombrée hauteur et épaisseur du mur et des dalles, dans les entre-colonnements fermés.

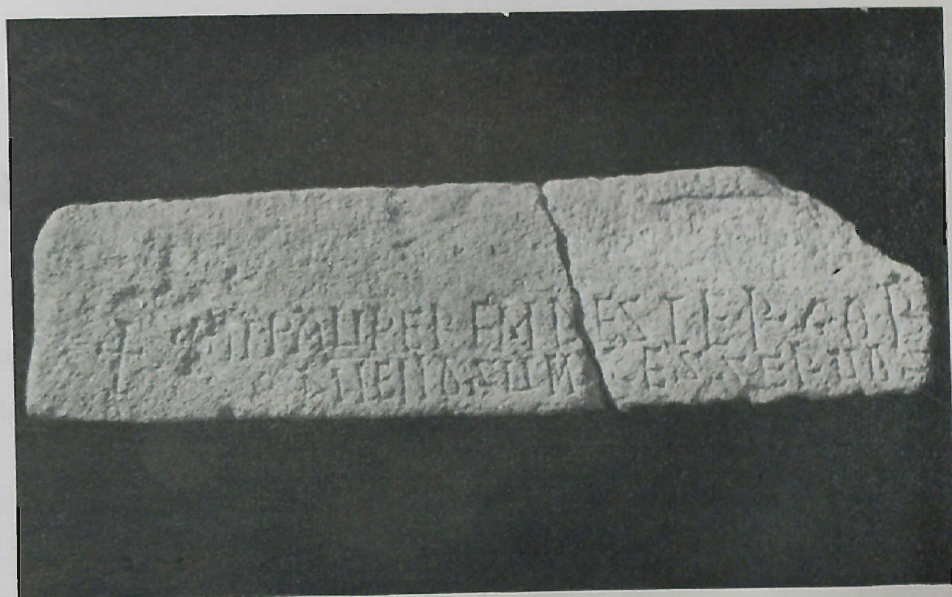
Сл. 18. Коњух, црква, капител меноа.
Konjuh église, chapiteau d'un meneau.

Сл. 19. Коњух, црква, доле, два капитела меноа, горе један
капител мањих размера.
Konjuh, église: en bas, deux chapiteaux de meneaux; en haut,
un chapiteau de dimension moindre.

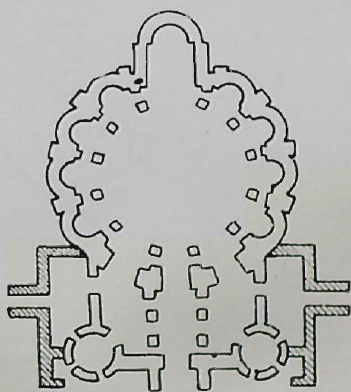
Сл. 20. Коњух, натпис на капителу са рељефом кокоши.
Konjuh, inscription sur un chapiteau portant en relief une poule.

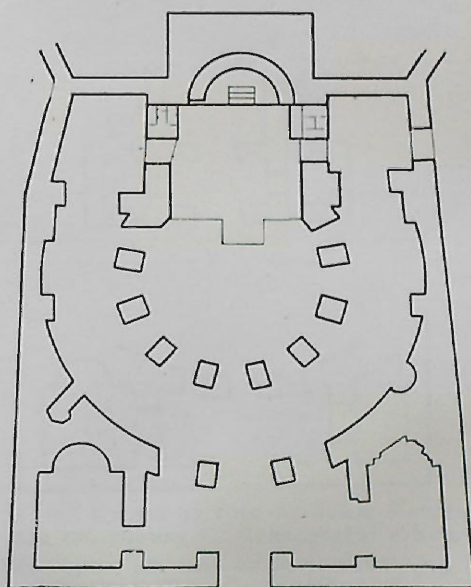
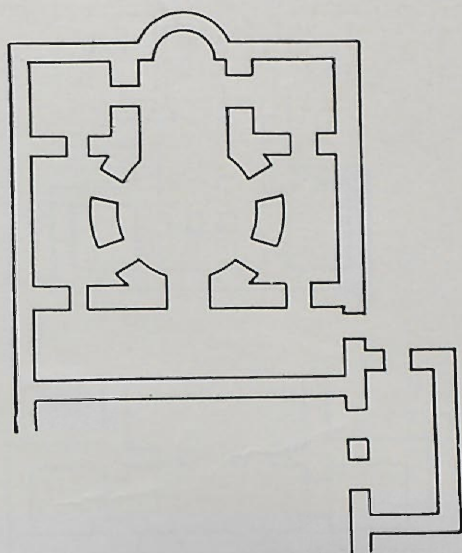
Сл. 21. Лесковац, музеј, камен са натписом из Бреговине.
Leskovac, musée, pierre de Bregovina portant une inscription.

† † OIP AUPERE
 MDES IEP-GOR
 DNENOSUM L
 ESSEPUOS

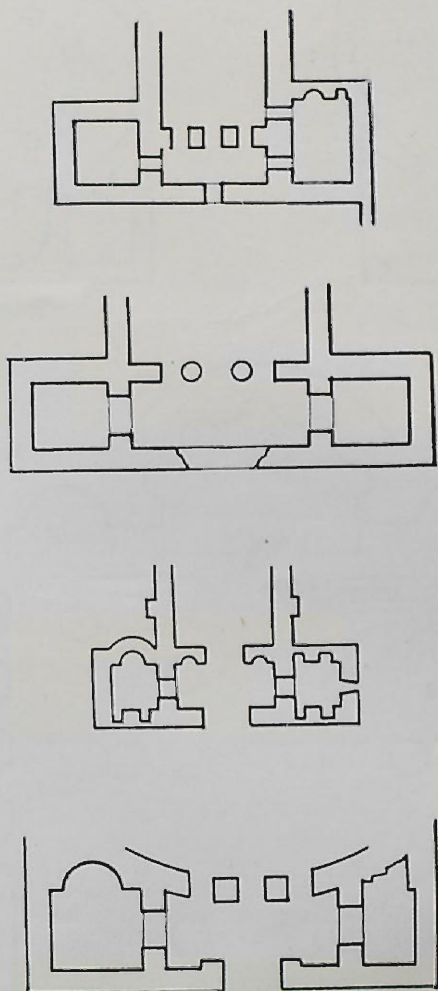
Сл. 22. Облик слова на натпису из Бреговине.
 Forme des lettres dans l'inscription de Bregovina.

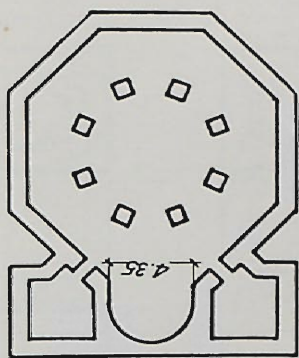
Сл. 23. Преслав, округла црква, основа.
 Preslav, la rotonde, plan.

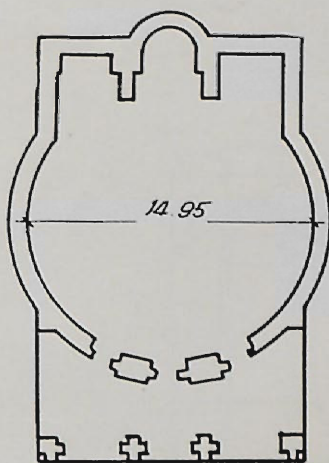
Сл. 24. А и Б: Основе Коњуха и Кисамоса.
 A et B: plans de Konjuh et de Chissamo.

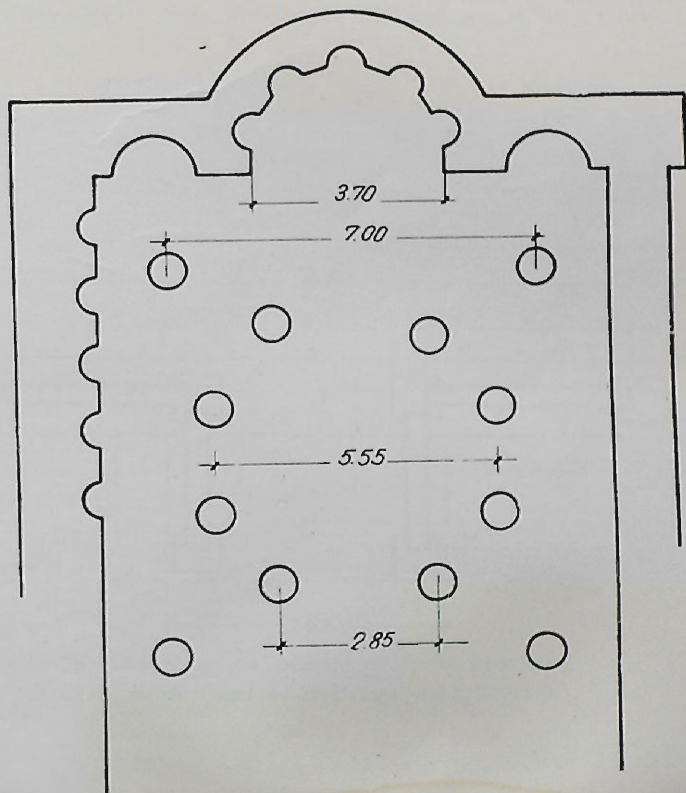
Сл. 25. Западни делови цркава од горе на ниже: Клисе-Кјој, Ивањане,
 Рујковац (по снимку С. Ненадовића) и Коњух.
 Parties occidentales des églises (de haut en bas): Klise-Kjoj, Ivanjane, Rujkovac
 (d'après S. Nenadović) et Konjuh.

Сл. 26. А

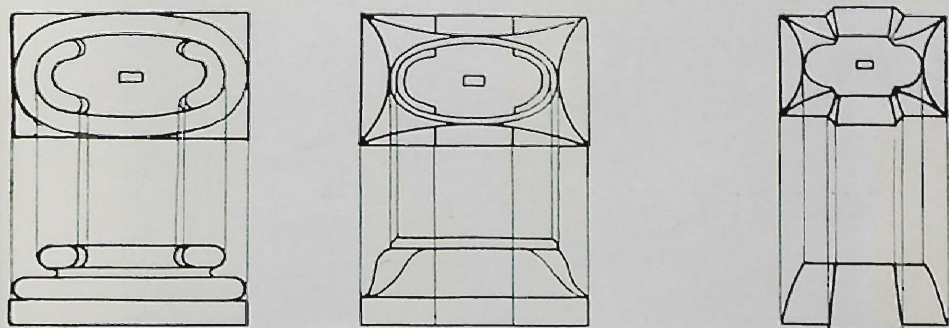

Сл. 26. В

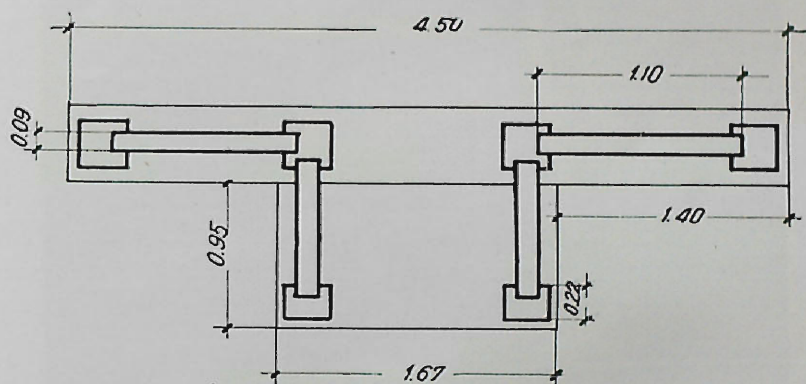

Сл. 26. С

Сл. 26. Основе цркава у Мираје-у, Фалул-у и Солину (св. Петар).
Plans des églises à Mir'ayé, Falul et Solin (St. Pierre).

Сл. 27. Облици база у: Стобима, Коњуху и Св. Науму (на Охридском језеру).
Formes des bases à Stobi, Konjuh et St. Naum sur le lac d'Ohrid.

Сл. 28. Коњух, црква, основа олтарске преграде.
Konjuh, église: plan de la cloison du sanctuaire

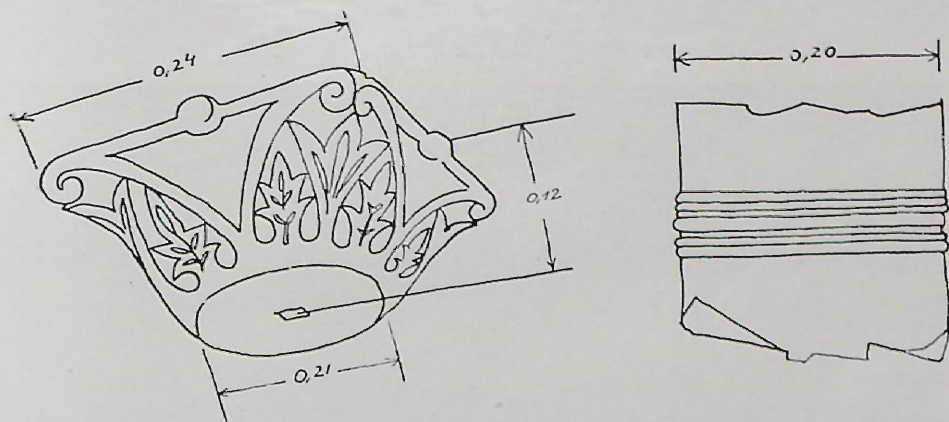
Сл. 29. Коњух, црква, стубац олтарске преграде, лице.
Konjuh, église, pilier de la cloison du sanctuaire, relief latéral

Сл. 30. Коњух, црква, стубац олтарске преграде, рељеф са стране.
Konjuh, église, pilier de la cloison du sanctuaire, vue de face.

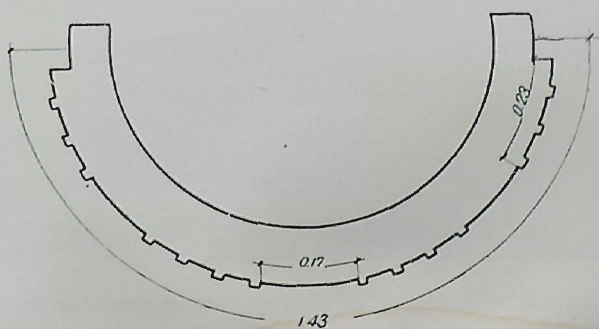
Сл. 31. Коњух, одломци плоча, већином са олтарске преграде.
Konjuh, debris de dalles, pour la plupart provenant de la cloison du sanctuaire.

Сл. 32. Коњух, реконструисани капител олтарске преграде и дебло стуба.
Konjuh, chapiteau reconstruit de la cloison du sanctuaire.

Сл. 33. Коњух, одломак капитета са олтарске преграде.
Konjuh, debris de chapiteau de la cloison du sanctuaire.

Сл. 34. Коњух, покушај реконструкције - пресек кроз плоче пиргоса.
Konjuh, essai de reconstruction - coupe à travers la dalle du pyrgos.

Сл. 35. Коњух, релефне плоче, прва, горе, са релефом јелена, део амвона.
 Konjuh, dalles à reliefs, la première, en haut, avec un cerf en relief, partie de l'ambon.

Сл. 36. Стоби, импост из велике базилике.
Stobi, imposte de la grande basilique.

Сл. 37. Коњух, рељефне плоче, средња, део амвона.
Konjuh, dalles à reliefs, au milieu partie de l'ambon.

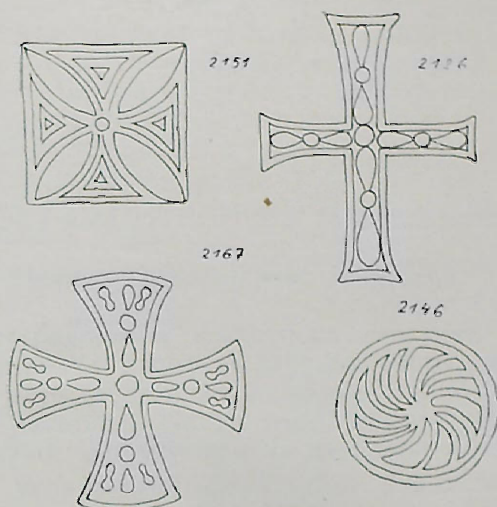
Сл. 38. Коњух, капител и стубић са олтарске преграде и рељефне плоче:
 прве две у другом и трећем реду делови амвона.
 Konjuh, chapiteau et colonnette de la cloison du sanctuaire et dalles à reliefs; les
 deux premières au deuxième et troisième rang, parties de l'ambon.

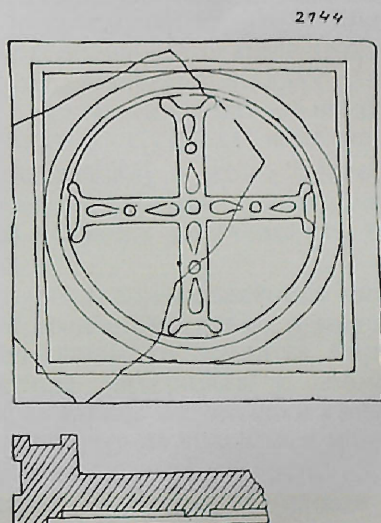
Сл. 39. Коџух, рељефне плоче.
Konjuh, dalles à reliefs.

Сл. 40. Коџух, рељефне плоче.
Konjuh, dalles à reliefs.

Сл. 41. Разни облици крстова у Коњуку.
 Les differentes formes des croix à Konjuh.

Сл. 42. Коњуку, лице угаоне плоче са преграде.
 Konjuh, face de la dalle d'angle de la cloison.